

Hősök és celebek

István Povedák, ed.: Heroes and celebrities in Central and Eastern Europe.

1. Povedák István eddigi munkássága is bizonyította a folklorisztika megújításába fektetett energiák megtérülését (Povedák 2011). A korábban elsősorban a paraszti szóbeliségből ismert narratívák modern környezetben és információhordozókon való megjelenése, a tradicionálisnak tekinthető viszonyulások átértelmeződése végtelen lehetőségeket rejt a kutató számára. A hős-, szent-, valamint a kortárs sztár- és celebkultuszok összevetésére, illetve a sajtó és az elektronikus médiumok folklórt közvetítő, teremtő és terjesztő szerepének elemzésére a szegedi egyetem oktatója ezúttal nemzetközi szerzőgárdát hívott össze, amelynek tagjai főként a környező országokból verbuválódtak. A számos hazai kutató mellett szerb, montenegrói, horvát, szlovén, szlovák, ukrán és erdélyi magyar résztvevők, valamint egy-egy olasz, norvég, valamint két bolgár írása olvasható a kötetben. A legtöbb dolgozattal a magyar anyanyelvű tudományosság képviseltette magát.
2. A dolgozatok többsége egy frekvenciát jelenség forrásainak összeszedésére s leírására vállalkozik, valamilyen elméleti keretbe ágyazva azt. Néhány kivételtől eltekintve tehát esettanulmányok, amelyek egy összetett jelenség egyes aspektusait világítják meg. A hősök és sztárok kultuszának elemzése meglehetősen széles spektrumon mozog, a rablóktól és pandúroktól a karizmatikus s haláluk után szentként tisztelt személyeken át a futballhuligánokból lett szabadságharcosokig, a rocksztárokig, az interneten öt perc népszerűsége szertevő celebekig. Ennek dacára mégis számos ponton érintkeznek egymással, s fontos tanulságokat fogalmaznak meg. Figyelmet érdemlő szempont a dolgozatok lokalizáltsága; az elvégzett elemzések mind nemzeti vagy helyi hatáskörűek, még azokban az esetekben is, amelyek kifejezetten az elektronikus médiumokra építenek. A nemzeti keretek között, illetve kisebb közösségekben zajló folyamatok esetében nem hagyható figyelmen kívül a sajátos földrajzi és történelmi helyzet sem, hiszen a konferenciakötet szerzői poszt-socialista országokból származó és/vagy ilyen országok kultúrájával foglalkozó kutatók.
3. A 20–21. század kultikus figurái nem mentesek az ellentmondásoktól, a hősök sorát antihősök tarkítják. Ez részben a sajátos földrajzi és történelmi helyzetből adódhat, amely olyan visszasságokat is produkál, mint az erőszak szakralizálása, illetve az erőszakos személyiségek felmagasztalása. Míg a klasszikus hősöknél a hősnarratívák igyekeznek elleplezni a negatívumokat, s ennek érdekében erősen torzítják a valóságot, a posztmodern sztárok és celebritások gyorsan alakuló és változó világában ilyen finomhangolásokra már nincs lehetőség. A hírességek negatív tulajdonságai a gyors információáramlásnak köszönhetően sem maradhatnak titokban, így agresszivitásuk is a kultusz tárgyává válik. A helyzetnek történelmi okai is vannak, a szocialista korszak ugyanis részben túlhajtotta, másfelől azonban megakasztotta a civilizatorikus folyamatokat, így a gazdasági modernizációt, valamint a polgárosodást is. Ezenfelül a kemény diktatúrákban az élet minden területét behálózta a lelki és a fizikai terror. Az egyes országok rendszerváltásai, bár egymástól nagyon különböző mintázatokat mutattak a békés átmenettől a véres polgárháborúig, egy dologban megegyeztek: a szocializmus elműlta mindenütt mély gazdasági és értékválságot hagyott maga után. A szál, amelyre az egymástól térben, időben és értékrendben is nagyon különböző esetek felfűzhetők, az erőszak, amely – talán nem is gondolnánk, de – még negyed századdal a fordulat után is életünk meghatározó része. Felerősíti mindezt a hirtelen ránk zúduló nyugati mintájú médiaáradat, amely ellen nem volt meg a megfelelő vértzettségünk. A kereskedelmi tévécsatornáknak fontos eszköze, mintegy szervező elve az erőszak prezentálása, a háborús konfliktusok és terrorcselekmények képeinek közvetítésétől a nyílt színen verekedő realityshow-szereplőkig. *Alexander Golozubov* ukrán szerző alapos elemzése nem véletlenül került a kötet vezető helyére, ugyanis az imént vázolt folyamat jól adatolt analízisét adja, bemutatja a totalitárius rendszerek erőszakot szentesítő mechanizmusainak összekapcsolódását a különböző tömegtermékek, mint krimik, ponyvaregények, utópiák sugallta

képpel, valamint a szocialista korszak kusza értékrendjének máig ívelő hatását (18–32. p.). A modern hősök jelentős részben két pólus köré csoportosíthatók: vagy az erőszak végrehajtói, vagy elszenvetői, vagyis két archetípust, a harcosok és a szentek kategóriáját testesítik meg. Ám kissé mindkettő relativizálódott. A szentek és hősök kultuszának lejárásában olyan mechanizmusok is fontos szerepet játszottak, mint a totális rezsimek vezérei körül kialakuló kultuszok. Közismert, s vicc formájában is terjed Brezsnyev számos kitüntetése,¹ de idesorolható a Rákosi körüli személyi kultusz vagy az 1950-es és 1960-as évek féltétségű táncdalénekeseinek állami sztárolása is.

4.

Az utóbbi jelenséget világítja meg *Francesca Rolandi Đorđje Marjanović* jugoszláv énekes sztár karriertörténetét bemutató tanulmánya, amely nagyon jellemző eset (172–185. p.). A kelet-közép-európai sztárság története olyan séma, amely nyugodtan alkalmazható a korabeli magyar viszonyokra is. A nyugati sztárgépezet építette énekesekhez alig hasonlító, s még csak nem is különösebben jótorkú Marjanović a keleti blokk országaiban s különösen a Szovjetunióban aratott hatalmas sikereket, s keresett akkori viszonyok között jelentős összegeket. A különböző olasz, francia és amerikai előadók stílusjegyeit másoló és ötvöző Marjanović Tito Jugoszláviájából a szabadság hangjait és hangulatait közvetítette az erre igencsak kiéhezett orosz közönségnek, akárcsak a magyar Korda György vagy Szűcs Judith. A könnyűzene iránti fanatikus rajongás és a társadalomjobbító szándék közti hídverés lehetőségét mutatja be a bolgár szerző, *Ana Stefanova* tanulmánya (199–206. p.). Tsonko Tsonev, a zenerajongó bolgár jogász egy kisváros polgármestereként szenvedélyéből próbál meg tőkét kovácsolni, sikerrel. A helyiek bevonásával „rockfaluvá” alakítja a települést, ahová az évente rendezett fesztivál apropóján tízezrek zarándokolnak el, fellendítve a gazdaságot, s felpörgetve az ingatlanárakat. Az analitikus pszichológia eszközével dolgozó Stefanova a küldetéses ember alakját kívánja megragadni, aki egyszerre épít kultuszt saját magának s jövőt szűkebb pátriájának. A könnyűzenei előadók nimbusza igen széles skálán mozog, nem csak ártalmatlan s pénzt keresni vágyó Marjanovićokkal vagy a sztárság iránti vágyukat közösség-szervező tevékenységbe szublimáló Tsonevokkal találkozhattunk a szocializmus és a poszt-szocializmus évtizedeiben. Az erőszak a rockzenébe is beeszi magát, példázza ezt a Thompsonnak becézett Marko Perković esete is *Neven Duvnjak* tanulmányában (186–198. p.). A horvát Thompson angolszász ragadványnevét a szerbek elleni háborúban való helytállása idején nyerte társaitól. A hadi érdemek mellett erős érzelmi töltésű, hazafias dalival aratott óriási sikereket. Ám ezzel nem volt elégedett: társadalomjobbító szándékai is voltak, amelyek között akadt akceptálható és vállalhatatlan egyaránt. Az előbbibe karitatív tevékenységek, például jótékonyági koncertek tartoznak, az utóbbiak közt pedig idegengyűlölő, a második világháború idején népirtást elkövető fasiszta usztasa különítményt burkoltan éltető megnyilvánulásokkal találkozunk. A horvát társadalomban, akárcsak a miénkben, rengeteg kibeszéletlen sérelem, elhallgatott történelmi bűn halmozódott fel, amelyek a sok évtizedes elfojtás után csak lassan, foszlányosan tudnak felszínre kerülni. Ezt a helyzetet kívánja meglovagolni Thompson is, aki ellentmondásos személyiségével megosztja a horvát közvéleményt, amely egyre inkább igyekszik marginalizálni őt, jelezve ezzel az erőszak iránti intoleranciája erősödését.

5.

Az agresszív, bomlasztó személyiségek felmagasztalásában nem Thompson az egyetlen a volt jugoszláv köztársaságokban, s nem is a legkirívóbb eset. *Alexandar Ivanović* a szerb futballhuliganizmus kialakulásáról írt megdöbbentő elemzést, feltárva, hogy miként lettek a lelátók ártalmatlan szurkolóiból rendbontók, s a részben az egykori szocialista titkosszolgálat által megszervezett és pénzelt huligánok milyen fontos szerepet játszottak a nemzetiségi ellentétek kiélezésében s végső soron Jugoszlávia szétesésében (88–104. p.). A délszláv népek közti konfliktusok kialakulásában és a radikalizmus felszításában fontos közvetítő kapcsot jelentettek bizonyos alvilági csoportok, amelyek később a háborús bűnöket végrehajtó paramilitáns alakulatokban is vezető szerepet vállaltak, tanúsítja ezt *Maria Vivod* cikke (105–121. p.). A köztörvényes bűnözőkből verbuválódott félkatonai szervezetek igyekeztek népszerűvé tenni magukat, magánkultuszuk kialakításához pedig a szerb történelem és mitológia jeles alakjaihoz próbáltak visszacsatolni. A felforgató személyiségek heroizálásának hagyománya a hősepikára nyúlik vissza (110. p.). Ennek felismerése nagy szerepet játszik a délszláv népek posztmodern hősei-

nek imázsteremtésében is, egyrészt mivel ott a hősepika még a 20. század elején is élő hagyomány volt, másrészt mert ezek a költemények szervesen épültek a nemzeti irodalmi kánonba s végső soron a nemzeti önképbe is. A hagyományos és a modern folklór formáinak összekapcsolása a tárgya *Eva Krekovicova* tanulmányának is, aki Juraj Jánošík, az útonálló történetének utóéletét, posztmodern adaptációit elemzi szintén az aktuálpolitika színterén (63–74. p.). Jánošíkról már a 19. században kialakult a Robin Hood-imázs, amit az utókor különböző műalkotásokkal mélyített el a köztudatban. A szlovák betyár prototípusát megtestesítő Jánošík története nagyon is élő narratíva, amit aktuálpolitikai célokra is kiválóan lehet használni. Például tükröt tarthatott a korrupciós ügyeit nacionalista lózungokkal palástoló Robert Fico és kormánya elé. A meglehetősen radikális Fico ugyanis igyekezett életben tartani a betyárból nemzeti hőssé váló szlovák Robin Hood kultuszát, ám a fegyver visszafelé sült el. A satirikus sajtó kapott a lehetőségen, hogy kétes pénzügyei miatt magát Ficót ábrázolja betyáros külsőségekkel, ezzel utalva Fico vagyonosodásának igencsak gyanús körülményeire. A betyárok kultuszáról, a gonosztevőből hőssé válás mechanizmusairól írt az erdélyi szerzőtrío – *Kósa István, Hubbes László-Attila és Zsigmond Dalma-Csilla* – is, amelynek tagjai Ambrus Attila, a whiskys rabló mai internetes kultuszát elemezték (75–87. p.). Ambrus hőssé válásában szerintük a folklórelőképek mellett nem kis szerepe lehetett az 1990-es évek Postabank-botrányának, amikor milliárdok tűntek el nyomtalanul, de a valódi felelősségre vonás elmaradt. Az emberi igazságérzet mondába transzformálódott, s így lett Ambrus Attilából a gazdagokat kifosztó jóságos bandita, egyfajta betyárallúzió, a magyar Robin Hood annak ellenére, hogy Ambrus sosem osztogatott a népnek könnyen szerzett vagyonából. A három szerző elemzéséből az derül ki, hogy jó két évtizeddel a történetek után is töretlenül népszerű a Whiskys, bizonyítják ezt rajongói által üzemeltetett oldalai a különböző közösségi portálokon. A rablókból hőssé váló figurák megint csak a társadalom és a médiák értékvilágának ellentmondásosságára, valamint az erőszak felmagasztalásának veszélyeire intenek.

6. Az értékválság szent- és hőskultuszra tett hatásáról a bolgárok nemzeti ünnepei kapcsán két tanulmány is szól. Az egyik *Lina Gergova* munkája, aki bolgárként belülről ismeri a helyzetet (46–53. p.). Az angol terminussal „Enlightment leaders day”-nek nevezett, lényegében a bolgár nemzeti hősök és szentek közös ünnepének, egyfajta világi mindenszenteknek nevezhető ünnepnap sorsát feltáró munka a szent- és hőskultusz hagyományos formáinak ellehetetlenülésére irányítja rá a figyelmet. Arra világít rá, hogy a sokféle társadalmi és politikai átrendeződés nem kedvez a 19. században kialakult nemzeti ünnepeknek. A szocializmus időszaka igyekezett ugyanis deszakralizálni a minden bolgár hős napjának nevezhető ünnepnapot, és november 1-jéről, az egyházi mindenszentek ünnepéről május 24-re, a bolgár népet krisztianizáló, emellett a bolgár írásbeliség alapjait lefektető Cirill és Metód ünnepére helyezte át. Az időpont megváltoztatásával ugyan mérséklődtek a vallási vonatkozások, ez az ünnepnap azonban nem tudta megtalálni valódi helyét az új világrendben, a sok változtatás kiüresedéséhez, nivellálódásához vezetett. E változási folyamatot elemzi *Kjetil Rå Hauge* norvég szerző tanulmánya, aki napjaink bolgár nemzeti emléknapjainak részt vevő megfigyelésére vállalkozott (55–62. p.). Arra a következtetésre jut, hogy minden világi naptári ünnep, legyen az a vértanúk, a szentek vagy a forradalmárok napja Bulgáriában, a majálisok, fesztiválok irányába mutat, amellyel eredeti gondolatmenetétől meglehetősen távol kerül.

7. A folklór klasszikus formáihoz való visszacsatolásra, a modern folklórjelenségek szóbeliségben élő, népi folklórjelenségekkel való összevetésére vállalkozik Landgraf Ildikó, illetve Povedák István elemzése. *Landgraf Ildikó* a klasszikus és a modern hőstípus találkozását ragadja meg Kossuth Lajos alakjában: Kossuth ugyanis a modern politikusfigura hazai előképének tekinthető, aki köznemesi, tehát viszonylag alacsony sorból emelkedett az ország vezetőjévé. Ezzel együtt már életében megtett mindent azért, hogy a nép hősévé is válhasson. Célja elérésében az ekkor bontakozó hazai tömegkultúra is erősítette, nem kevésbé az udvari propaganda, amely olykor ellenkező hatást ért el. Kossuthból már életében, de különösen halála után valódi hős vált, s a paraszti elbeszélőkultúrában is erős lenyomata maradt. Kossuth esetére sokban rímel a tudatos politikusimázst építő Orbán Viktoré, aki szintén a népi hős karakterjegyeit igyekszik kialakítani. Hogy Orbán Viktor, illetve a róla kialakult kép bekerült a folklórbá, ezt más tanulmányok is bizonyítják (Domokos–Vargha 2015). Povedák István az imázsalakulás folyamata

mellett az Orbán körül kialakuló modern népköltészetet, a választási rigmusokat, kortesnótákat, vicceket, SMS-eket, rémhíreket stb. is elemzi (153–171. p.).²

8. A politikusok és antihősök, sztárolt rablók, gonosztevők vagy éppen piti tolvajok mellett éltek a 20. században is olyan mindenki tiszteletét kivívó személyiségek, akik életükben és haláluk után is méltán válnak kultikus tisztelet tárgyaivá. A kortárs szentek közül a *Heroes and Celebrities* kötet két személyt mutat be. *Máté-Tóth András* Bulányi György, a földalatti karizmatikus mozgalmat, vallásos kisközösségi hálózatot szervező katolikus pap esetét dolgozta fel, aki egyszerre állt szemben a kommunista rezsimmel és az annak erősen kiszolgáltatott egyházzal (130–136. p.). *Barna Gábor* a néprajzkutató Bálint Sándor életét és munkásságát méltatja (137–152. p.). A hazai vallási néprajzot megteremtő, emellett saját közösségének néprajzi feltárásában múlthatatlan érdemeket szerző tudós életével is példát mutatott. Korabeli politikai zsargonban „klerikális reakciónak” nevezték azokat az embereket, akik hitük és az egyházzal való lojalitásuk mellett a végsőig kitartottak. Bálint Sándornak a rendszer folyamatos zaklatásai mind a pályáját, mind a magánéletét kikezdték, ennek ellenére élete végéig hű maradt értékrendjéhez. Mindketten, Bulányi György és ő is a megalkuvásnélküliség, az erőszak és az elnyomás minden formájával való szembenállás szimbólumai.
9. A kötet fő erényei közül az első, hogy a folklór hagyományos alakjait a modernekkal hasonlítja össze, mint arról már többször is szó volt, a másik legfontosabb eredménye az, hogy igyekszik megtalálni a kapcsolódási pontokat a folklór terjedésének klasszikus és kortárs formái között. Ebben napjainkban kitüntetett szerep jut az internetnek. Vannak modern folklórjelenségek, amelyeket kifejezetten az internet hoz létre és terjeszt, de a hagyományosabb formák is megjelennek a világhálón. A kötetet záró tanulmány Dan Podjed szlovén szerző munkája, aki négy rövid életű internetes celeb tündöklését és bukását elemzi (207–226. p.). Ami könnyen jött, könnyen is megy, tartja a mondás, a felfújtt buborék jellegű sztárok ideje hamar leáldozik. S magasról lehet nagyot esni, egy újabb közhellyel élve, a hirtelen jött népszerűség, körülrajongottság után nehéz visszatérni a hétköznapi életbe. A buborékként szétpattanó pillanatnyi hírnév szükségyszerűen magában hordozza a tragédiát, a nagyot eső olykor sosem tápáskodik fel többé. A kötet e zárótanulmánya néhány, a kortárs kommunikációra vonatkozó tanulságot is összegez. Az elektronikus kommunikáció hihetetlenül felgyorsítja a folyamatokat, amelyek veszélyeivel nem vagyunk teljesen tisztában. A világháló által üzemeltetett hagyományos sémák és sztereotípiák könnyen manipulálhatók egyéni haszonszerzésre, ennek következményei azonban sokszor beláthatatlanok.
10. A fentiek mellett számos ponton világít rá a kötet arra, hogy a folklorisztika tapasztalatai, ötvözve más tudományágak eszközeivel, a kulturális antropológiával, szociológiával, történet-, illetve kommunikációtudománnyal, milyen hatékonyak lehetnek napjaink társadalmi és médiával kapcsolatos problémáinak megvilágításában, értelmezésében. A tanulmányok meglehetősen egységes gondolatmenetek köré rendeződnek, ami ritkaság konferenciakötetek esetében. A szoros olvasás néhány általános tanulság megfogalmazását is megengedi, a fenti két következtetés mellett egy harmadikat is implikál. A folklór alapvető egységinek tekinthető típusok, motívumok és szűzsék nem vagy csak nagyon korlátozottan alkalmasak bonyolult ideológiai konstrukciók rögzítésére, bebetonozására, amilyenek a nacionalizmus, a szocialista eszmék stb. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy rendszeresen átértelmeződnek, átalakulnak, és akár egymással ellentétes ideológiák szolgálatába is állíthatók. A sokszoros átalakulás azonban a folklórmegnyilvánulások nivellálódásához vezethet, láttuk ezt a betyárarchetípus kétarcúsága vagy a széteső bolgár hőskultusz esetében éppúgy, mint a klasszikus hősepika sémáinak megjelenését a modern etnikai küzdelmek folklórjában. Talán nem túlzunk, ha veszélyesnek minősítjük a folklór ilyen, aktuálpolitikai hasznosítását, hiszen a fegyver mások ellen fordítható, s gyakorta visszafelé is elsülhet. Aki erre nincs felkészülve, azt komoly baj érheti, ahogy éri is napjaink celebjait, sztárocskáit. Ezen tanulságokra, a folklór hőseinek és történeteinek ideológiai kiszolgáltatottságára Közép- és Kelet-, valamint Dél-Európában fokozott figyelemmel érdemes lenni, a nemzeti kánonban fontos szerepet játszó folklóralkotások, az identitás őrzésére hivatott nemzeti sztárok és hősök védelmében, végső soron saját biztonságunk érdekében is.

JEGYZETEK

1 Az egyik ezek közül: Brezsnyev volt az, aki a Szovjetunió minden lehetséges kitüntetését megkapta, két kivétellel, az egyik a „Hős Anya”, a másik a „Hős Város” volt.

2 Külön figyelmet érdemelnek a folklóralkotások kiváló műfordításai.

IRODALOM

DOMOKOS MARIANN – VARGHA KATALIN

2015 Elektronikus választási folklór. Replika 90. (Megjelenés alatt.)

POVEDÁK ISTVÁN

2011 Álhősök, hamis istenek. Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban. Szeged: Gerhardus.